

ІМЕНЕМ УКРАЇНИ
Р І Ш Е Н Н Я
КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

**у справі за конституційним зверненням громадянина
Козлова Дмитра Олександровича щодо офіційного тлумачення
положень другого речення преамбули Закону України
„Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових
зобов'язань“**

м. К и ї в
11 липня 2013 року
№ 7-рп/2013

Справа № 1-12/2013

Конституційний Суд України у складі суддів:

Винокурова Сергія Маркіяновича – головуючого,
Бауліна Юрія Васильовича – доповідача,
Бринцева Василя Дмитровича,
Гультая Михайла Мирославовича,
Запорожця Михайла Петровича,
Кампа Володимира Михайловича,
Колоса Михайла Івановича,
Литвинова Олександра Миколайовича,
Маркуш Марії Андріївни,
Пасенюка Олександра Михайловича,
Сергейчука Олега Анатолійовича,
Стецюка Петра Богдановича,
Тупицького Олександра Миколайовича,
Шаптали Наталі Костянтинівни,
Шишкіна Віктора Івановича,

за участю представника суб'єкта права на конституційне звернення громадянина Козлова Дмитра Олександровича – адвоката Романишина Маріана Миколайовича; Селіванова Анатолія Олександровича – Постійного представника Верховної Ради України у Конституційному Суді України;

залучених до участі у розгляді справи: Осетинського Анатолія Йосиповича – заступника Голови Вищого господарського суду України, Лесько Алли Олексіївни – судді Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Новікова Віктора Володимировича – директора юридичного департаменту Національного банку України, Квасніцького Олексія Олексійовича – начальника юридичного управління Державної інспекції України з питань захисту прав споживачів, Лук'янця Дмитра Миколайовича – професора Державного вищого навчального закладу „Українська академія банківської справи Національного банку України“, Ромовської Зореслави Василівни – професора Академії адвокатури України, Білоконя Юрія Миколайовича – заступника Голови правління Публічного акціонерного товариства „Міжнародний інвестиційний банк“, Панова Сергія Миколайовича – заступника Голови правління – начальника юридичного департаменту Публічного акціонерного товариства „УкрСиббанк“,

розглянув на пленарному засіданні справу за конституційним зверненням громадянина Козлова Д.О. щодо офіційного тлумачення положень другого речення преамбули Закону України „Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань“ від 22 листопада 1996 року № 543/96–ВР (Відомості Верховної Ради України, 1997 р., № 5, ст. 28) з наступними змінами (далі – Закон).

Приводом для розгляду справи відповідно до статей 42, 43 Закону України „Про Конституційний Суд України“ стало конституційне звернення громадянина Козлова Д.О.

Підставою для розгляду справи згідно зі статтею 94 Закону України „Про Конституційний Суд України“ є наявність неоднозначного застосування судами загальної юрисдикції положень другого речення преамбули Закону.

Заслухавши суддю-доповідача Бауліна Ю.В. та дослідивши матеріали справи, у тому числі позиції Голови Верховної Ради України, Верховного Суду України, Вищого господарського суду України, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Національного банку України, Державної інспекції України з питань захисту прав споживачів, Асоціації українських банків, Незалежної асоціації банків України, науковців Академії адвокатури України, Державного вищого навчального закладу „Українська академія банківської справи Національного банку України“, Національного університету „Одеська юридична академія“, Національного університету „Юридична академія України імені Ярослава Мудрого“, Конституційний Суд України

у с т а н о в и в:

1. Громадянин Козлов Д.О. звернувся до Конституційного Суду України з клопотанням дати офіційне тлумачення положень другого речення преамбули Закону в такому аспекті: чи поширюється дія Закону лише на правовідносини, суб'єктами яких є виключно підприємства, установи та організації незалежно від форм власності та господарювання і фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, чи також на правовідносини, в яких вони є тільки одним із суб'єктів правовідносин між платниками і одержувачами коштів.

Згідно з преамбулою Закон регулює договірні правовідносини між платниками та одержувачами коштів щодо відповідальності за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань; суб'єктами зазначених правовідносин є підприємства, установи та організації незалежно від форм власності та господарювання, а також фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності; дія цього закону не поширюється на порядок нарахування та сплати пені, штрафних та фінансових санкцій за несвоєчасну сплату податків, податкового кредиту та інших платежів до бюджетів усіх рівнів і

позабюджетних фондів, передбачених чинним законодавством України, а також на відносини, що стосуються відповідальності суб'єктів переказу грошей через платіжні системи (перше, друге, третє речення преамбули).

Необхідність в офіційному тлумаченні положень другого речення преамбули Закону автор клопотання обґрунтовує тим, що в одних випадках суди, застосовуючи Закон, визнавали, що обмеження розміру пені за грошовими зобов'язаннями подвійною обліковою ставкою Національного банку України має застосовуватися виключно до правовідносин між юридичними особами та фізичними особами – суб'єктами підприємницької діяльності, а в інших – поширювали зазначене обмеження розміру пені і на правовідносини, в яких одна сторона є юридичною особою, а друга – фізичною особою, яка не має статусу суб'єкта підприємницької діяльності.

На думку громадянина Козлова Д.О., неоднозначне застосування судами положень другого речення преамбули Закону може призвести до порушення його прав, передбачених частиною четвертою статті 13, частинами першою, другою статті 24, частинами першою, четвертою статті 41, частиною четвертою статті 42, частиною першою статті 55 Конституції України.

2. Вирішуючи порушене в конституційному зверненні питання, Конституційний Суд України виходить з такого.

2.1. Україна як соціальна, правова держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки; усі суб'єкти права власності рівні перед законом; кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом; держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів (стаття 1, частина четверта статті 13, частини перша, четверта статті 42 Конституції України).

В Україні визнається і діє принцип верховенства права; Конституція України має найвищу юридичну силу; закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй (частини перша, друга статті 8 Основного Закону України).

2.2. Постановою Верховної Ради України „Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов’язань“ від 24 грудня 1993 року № 3811–ХІІ (далі – Постанова № 3811) з метою забезпечення своєчасного виконання грошових зобов’язань між суб’єктами господарювання було встановлено обов’язкову сплату платником незалежно від форми власності пені в розмірі 0,5 відсотка від суми простроченого платежу на користь одержувача коштів за кожний день прострочки, якщо більший розмір пені не обумовлений угодою сторін. Ці положення Постанови № 3811 замінили аналогічні за змістом положення Постанови Президії Верховної Ради України „Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов’язань“ від 21 серпня 1992 року № 2578–ХІІ.

Таким чином, Постановою № 3811 було встановлено обов’язкову сплату платником незалежно від форми власності зазначеного розміру пені, якщо більший розмір пені не був обумовлений угодою сторін. За таких умов одержувач коштів мав право на стягнення мінімальної суми пені у розмірі 0,5 відсотка від суми простроченого платежу за кожний день прострочки незалежно від того, чи була передбачена у договорі між платником та одержувачем коштів сплата пені за прострочення платежу.

Аналіз матеріалів справи дає підстави для висновку, що через істотне зменшення рівня інфляції в державі протягом 1994–1996 років правове регулювання неустойки за несвоєчасне виконання грошового зобов’язання у правовідносинах між суб’єктами господарювання перестало відповідати економічним реаліям, адже передбачений у Постанові № 3811 мінімальний розмір неустойки (0,5 відсотка від суми простроченого платежу) став не виправдано високим. У цих умовах Закон мав стабілізувати грошовий обіг

між суб'єктами господарювання, подолати негативні тенденції у розрахунках між ними.

Згідно із Законом платники грошових коштів сплачують на користь одержувачів цих коштів за прострочку платежу пеню в розмірі, що встановлюється за згодою сторін (стаття 1); розмір пені, передбачений статтею 1 Закону, обчислюється від суми простроченого платежу та не може перевищувати подвійної облікової ставки Національного банку України, що діяла у період, за який сплачується пеня (стаття 3). Відповідно до статті 5 Закону Постанова № 3811 була визнана такою, що втратила чинність.

Таким чином, Законом істотно змінено загальний підхід до правового регулювання пені за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань, а саме: встановлення її мінімального розміру було змінено на обмеження максимального розміру подвійною обліковою ставкою Національного банку України, що діяла у період, за який сплачується пеня. Крім того, у преамбулі Закону визначено суб'єктів правовідносин, на яких поширюється його дія: платниками і одержувачами грошових коштів є підприємства, установи та організації незалежно від форми власності та господарювання, а також фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності.

Термінологія на позначення суб'єктів правовідносин, на яких поширюється дія Закону, відповідала термінології, що застосовувалася на той час в законах України „Про власність“ від 7 лютого 1991 року № 697–ХІІ, „Про підприємництво“ від 7 лютого 1991 року № 698–ХІІ, „Про підприємства в Україні“ від 27 березня 1991 року № 887–ХІІ. Цивільний кодекс України (далі – Кодекс) від 16 січня 2003 року № 435–ІV, який набув чинності з 1 січня 2004 року, передбачив таких учасників цивільних відносин, як фізичні та юридичні особи, а також держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права (стаття 2). Кодекс запровадив також поняття фізичної особи – підприємця (глава V).

На підставі правової оцінки матеріалів справи та аналізу вказаного законодавства Конституційний Суд України дійшов висновку, що визначення в Законі певного переліку суб'єктів правовідносин, на які поширюється його дія, зумовило виняток із загального правила про поширення дії Закону на всіх учасників відповідних правовідносин. Таким чином, перелік суб'єктів правовідносин, встановлений Законом, є вичерпним і не підлягає розширеному тлумаченню.

Цей висновок узгоджується з правовою позицією Конституційного Суду України, за змістом якої перелік суб'єктів законодавчої ініціативи у статті 93 Конституції України є вичерпним (пункт 3 мотивувальної частини Рішення від 13 січня 2009 року № 1-рп/2009 у справі про право законодавчої ініціативи щодо внесення змін до закону про Державний бюджет України).

Беручи до уваги викладене, Конституційний Суд України вважає, що в аспекті конституційного звернення положення другого речення преамбули Закону слід розуміти так, що дія Закону поширюється на правовідносини, суб'єктами яких є лише підприємства, установи та організації незалежно від форм власності і господарювання та фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності (підприємці).

3. Розглядаючи конституційне звернення, Конституційний Суд України вважає за необхідне піддати конституційно-правовому аналізу правовідносини зі сплати пені, що виникають між фізичними особами – споживачами та банками і іншими фінансовими установами у правовідносинах споживчого кредитування.

3.1. Відповідно до частини четвертої статті 42 Конституції України держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.

Свобода договору є однією із загальних засад цивільного законодавства (пункт 3 частини першої статті 3 Кодексу). Згідно з частиною другою статті 627 Кодексу у договорах за участю фізичної особи – споживача враховуються вимоги законодавства про захист прав споживачів. Особливості регулювання відносин за договором про надання споживчого кредиту встановлені законом (частина третя статті 1054 Кодексу).

Як зазначено в положеннях пунктів 22, 23 статті 1, частини першої статті 11 Закону України „Про захист прав споживачів“ від 12 травня 1991 року № 1023–ХІІ з наступними змінами (далі – Закон про захист прав споживачів) споживач – фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов’язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов’язків найманого працівника; споживчий кредит – кошти, що надаються кредитором (банком або іншою фінансовою установою) споживачеві на придбання продукції.

Відповідно до положень частин першої, третьої статті 509, статей 526, 629 Кодексу зобов’язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов’язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов’язку. Зобов’язання має ґрунтуватися на засадах добросовісності, розумності та справедливості. Зобов’язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог Кодексу, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться. Договір є обов’язковим для виконання сторонами.

Згідно з частиною першою статті 11 Закону про захист прав споживачів між кредитором та споживачем укладається договір про надання споживчого кредиту, відповідно до якого кредитор надає кошти

(споживчий кредит) або бере зобов'язання надати їх споживачеві для придбання продукції у розмірі та на умовах, встановлених договором, а споживач зобов'язується повернути їх разом з нарахованими відсотками.

Кодексом також передбачено, що виконання зобов'язання може забезпечуватися неустойкою, порукою, гарантією, заставою, притриманням, завдатком (частина перша статті 546). Неустойкою (штрафом, пенею) є грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторіві у разі порушення боржником зобов'язання; штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання; пенею є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання (стаття 549 Кодексу). Якщо предметом неустойки є грошова сума, її розмір встановлюється договором або актом цивільного законодавства. Розмір неустойки, встановлений законом, може бути збільшений у договорі. Сторони можуть домовитися про зменшення розміру неустойки, встановленого актом цивільного законодавства, крім випадків, передбачених законом (частина друга статті 551 Кодексу). Розмір неустойки може бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір збитків, та за наявності інших обставин, які мають істотне значення (частина третя статті 551 Кодексу).

Таким чином, правовідносини про надання споживчого кредиту є договірними, до яких мають бути застосовані, зокрема, як загальні положення Кодексу про зобов'язання та договір, так і приписи його частини другої статті 627 щодо необхідності врахування вимог законодавства про захист прав споживачів.

3.2. Положеннями частин першої, другої статті 18 Закону про захист прав споживачів встановлено, що продавець (виконавець, виробник) не повинен включати у договори із споживачем умови, які є несправедливими. Умови договору є несправедливими, якщо всупереч принципу

добросовісності його наслідком є істотний дисбаланс договірних прав та обов'язків на шкоду споживача. В частинах третій, четвертій статті 18 Закону про захист прав споживачів наведено окремі несправедливі умови договору, перелік яких не є вичерпним. При цьому пунктом 4 частини першої статті 21 Закону про захист прав споживачів встановлено, що для цілей застосування цього закону та пов'язаного з ним законодавства про захист прав споживачів права споживача вважаються в будь-якому разі порушеними, якщо порушується принцип рівності сторін договору, учасником якого є споживач.

Конституційний Суд України виходить з того, що вимога про нарахування та сплату неустойки за договором споживчого кредиту, яка є явно завищеною, не відповідає передбаченим у пункті 6 статті 3, частині третій статті 509 та частинах першій, другій статті 627 Кодексу засадам справедливості, добросовісності, розумності як складовим елементам загального конституційного принципу верховенства права. Наявність у кредитора можливості стягувати із споживача надмірні грошові суми як неустойку спотворює її дійсне правове призначення, оскільки із засобу розумного стимулювання боржника виконувати основне грошове зобов'язання неустойка перетворюється на несправедливо непомірний тягар для споживача та джерело отримання невинуватих додаткових прибутків кредитором.

Конституційний Суд України вважає, що з огляду на приписи частини четвертої статті 42 Конституції України участь у договорі споживача як слабкої сторони, яка підлягає особливому правовому захисту у відповідних правовідносинах, звужує дію принципу рівності учасників цивільно-правових відносин та свободи договору, зокрема у договорах про надання споживчого кредиту щодо сплати споживачем пені за прострочення у поверненні кредиту.

Цей висновок узгоджується з положеннями Резолюції Генеральної Асамблеї ООН „Керівні принципи для захисту інтересів споживачів“ від 9 квітня 1985 року № 39/248, в якій наголошено: визнаючи, що споживачі

нерідко перебувають у нерівному становищі з точки зору економічних умов, рівня освіти та купівельної спроможності, принципи захисту інтересів споживачів мають, зокрема, за мету сприяти країнам у боротьбі зі шкідливою діловою практикою усіх підприємств на національному та міжнародному рівнях, яка негативно позначається на споживачах.

Як зауважував Конституційний Суд України, межі дії принципу свободи договору визначаються законодавством з урахуванням критеріїв справедливості, добросовісності, пропорційності і розумності. При цьому держава має підтримувати на засадах пропорційності розумний баланс між публічним інтересом ефективного перерозподілу грошових накопичень, комерційними інтересами банків щодо отримання справедливого прибутку від кредитування і правами та охоронюваними законом інтересами споживачів їх кредитних послуг (абзац третій підпункту 3.2 пункту 3 мотивувальної частини Рішення від 10 листопада 2011 року № 15-рп/2011 у справі про захист прав споживачів кредитних послуг).

У наведених „Керівних принципах для захисту інтересів споживачів“ визначено, що споживачі мають бути захищені від таких зловживань, як односторонні типові контракти, виключення основних прав у контрактах та незаконні умови кредитування продавцями.

Захист від цих зловживань базується на положеннях законодавства, зокрема частини третьої статті 551 Кодексу, відповідно до якої розмір неустойки може бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір збитків, та за наявності інших обставин, які мають істотне значення. За практикою судів загальної юрисдикції України істотними обставинами в розумінні вказаних положень Кодексу вважаються, зокрема, ступінь виконання зобов'язання боржником; майновий стан сторін, які беруть участь у зобов'язанні; не лише майнові, а й інші інтереси сторін, що заслуговують на увагу (наприклад, відсутність негативних наслідків для позивача через прострочення виконання зобов'язання).

Таким чином, Конституційний Суд України дійшов висновку, що умови договору споживчого кредиту, його укладання та виконання повинні підпорядковуватися таким засадам, згідно з якими особа споживача вважається слабкою стороною у договорі та підлягає особливому правовому захисту з урахуванням принципів справедливості, добросовісності і розумності. Виконання державою конституційно-правового обов'язку щодо захисту прав споживачів вимагає від неї спеціального законодавчого врегулювання питань, пов'язаних із забезпеченням дії зазначених принципів у відносинах споживчого кредитування, зокрема щодо встановлення справедливого розміру неустойки за прострочення виконання грошових зобов'язань позичальниками – фізичними особами.

Враховуючи викладене та керуючись статтями 147, 150, 153 Конституції України, статтями 51, 62, 63, 67, 69, 70 Закону України „Про Конституційний Суд України“, Конституційний Суд України

в и р і ш и в:

1. В аспекті конституційного звернення положення другого речення преамбули Закону України „Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань“ від 22 листопада 1996 року № 543/96–ВР з наступними змінами у взаємозв'язку з положеннями статей 1, 3 цього закону потрібно розуміти так, що обмеження пені у грошових зобов'язаннях подвійною обліковою ставкою Національного банку України, що діяла у період, за який сплачується пеня, поширюється на правовідносини, суб'єктами яких є лише підприємства, установи та організації незалежно від форм власності і господарювання та фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності (підприємці).

2. Рекомендувати Верховній Раді України законодавчо врегулювати питання щодо встановлення справедливого розміру неустойки за прострочення виконання позичальниками – фізичними особами грошових зобов'язань у відносинах споживчого кредитування.

3. Рішення Конституційного Суду України є обов'язковим до виконання на території України, остаточним і не може бути оскаржене.

Рішення Конституційного Суду України підлягає опублікуванню у „Віснику Конституційного Суду України“ та в інших офіційних виданнях України.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ